

особливостей стародавніх поховальних та культових земляних споруд. Але саме вона, як видно з дискусії, породила й проблему антропоморфних, а згодом зооморфних, теріоморфних насипів. Пошук шляхів для її розв'язання пов'язаний з удосконаленням методики розкопок та підвищенням технічної озброєності археологів. Ми готові надати сторінки журналу тим, хто захоче продовжити розпочату дискусію.

Редколегія

НОВИЙ ЕТАП АРХЕОЛОГІЧНОГО ОСВОЄННЯ КУРГАНІВ ЕНЕОЛІТУ — БРОНЗИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Ю. О. ШИЛОВ

Розглядаючи розвиток вивчення степових курганів України та інших територій, автор наголошує на його перспективності у справі історизації археології.

Вивчення курганів пройшло вже кілька етапів і зараз постають нові рубежі. Вони взаємопов'язані і нижченаведене розмежування їх досить умовне. Але все ж таки можна виділити конкретні пам'ятки, розкопки та публікації, що ставали віхами між минулим й майбутнім, — такі події й покладено у засади нашої періодизації. Проте справа не в ній, а в шляху, який вже пройшла степова археологія доби енеоліту та бронзи, і який вимальовується у наш час перед нею.

I та II етапи

До початку ХХ ст. археологи насамперед поповнювали музейні колекції. Тому навіть розуміючи, що «було б також вельми важливим здобуттям для науки, якби можна було розкопками точно з'ясувати дійсне відношення цих курганів (скіфо-сарматського часу. — Ю. Ш.) до місцевих курганних насипів зі скорченими кістяками», могли відмовлятися від цих самих науково необхідних робіт, бо «на здобич цікавих і художніх знахідок у них не можна розраховувати»¹. Отже, це був етап речознавства.

Другий культурознавчий етап було започатковано В. О. Городцовим. Його видатні дослідження у Ізюмському та Бахмутському повітах Катеринославської губернії призвели до відкриття ямної, катакомбної та зрубної культур, назва яких засвідчила, що, крім речей, до кола археологічних інтересів залучено типи могил та інші деталі обряду.

Було висунуто й питання про необхідність вивчення курганних насипів. Але тут далі зовнішніх ознак та технологічного аспекту дослідник не пішов², а свій безсумнівний авторитет обернув на спростування гіпотези А. А. Бобринського щодо «павукоподібності» земляної споруди доби бронзи біля с. Цветна під Чигирином та інших фігурних майданів лісостепу. Такі споруди, на присуд В. О. Городцова, стали вважати розритими могилами, а заклики А. А. Бобринського про те, що окремі факти грабіжництва не слід «возводити у загальне правило» наукових досліджень, що «майдани знані й у Західній Європі»³ залишилися археологами без уваги. І це відсунуло початок третього етапу вітчизняного осягнення курганів принаймні на півстоліття.

За цей час вивчення «майданів» (або «ротонд» — Rondell, як їх там називають) Центральної та Західної Європи, а з 40-х років і Америки досягло

© Ю. О. ШИЛОВ, 1992

значних результатів. Розпочавши ще у XVII ст., а з початку XX ст. вже інтенсивно — з досліджень кам'яних споруд Стоунхенджа та інших кромлехів Англії й узбережжя Франції, зарубіжні археологи на початок 60-х років дійшли твердого висновку щодо культово-обсерваторного призначення подібних споруд III — II тис. до н. е.⁴. На цих матеріалах на Заході сформувалась нова наука: археологічна астрономія або археоастрономія.

У тому ж Стоунхенджі попри правильних кіл виявились спірале- та яйцеподібні конструкції. Вони трапляються і в інших місцях, останні підрозділяють на «яйцеподібні фігури I та II». Перші з них дійсно нагадують яйце, а другі більш подібні до 8-ки (і є, на наш погляд, антропоморфними)⁵. Поруч з такими академічно-нейтральними визначеннями у західній археології затвердились такі терміни, як «мальтійська богиня», «гробниця гіганта» тощо — стосовно гігантських людиноподібних споруд Мальти, Іспанії, Британських островів та інших територій Європи⁶. Будували їх протягом III тис. до н. е. — I тис. н. е. На верхньому з цих рубежів склалась так звана «культура зображувальних курганів» (Effigy Mound Culture) верхів'я північноамериканської р. Міссісіпі⁷. Довжелезні насипи дійсно мають обриси астральних символів, зміїв та інших тварин. А південніше, у Перуанській Насці, більш-менш реалістично втілені багатокілометрові фігури «намальовано» засобом перевертання каміння, зчорнілого від сонця пустелі, догори світлим боком⁸. У подібній техніці (зняття смуг дерну до залягаючої під ним крейди) зображено величезних коней та «оголеного гіганта» на схилі біля англійського Дорсета, недалеко від Стоунхенджа⁹. Всі ці зображення, як і ротонди, теж використовувались для календарних обчислень.

Отже, кургани, кромлехи та інші монументальні споруди у вигляді гігантських фігур — глобально розповсюджене, загальновідоме явище. На Заході воно вже років 30—50 як стало не тільки науковим, але й культурним надбанням. У Англії, наприклад, нещодавно висунуто проект створення Храму Праматері сушого — у засади якого покладено якраз стародавні людиноподібні споруди¹⁰. Це дійсно величний і благородний проект. Його б могли висунути й здійснити на Україні — якщо не після публікацій А. А. Бобринського на початку XX ст., то принаймні у 70—80-х роках, коли ці феномени (і, зокрема, образ Матері-Землі) було відкрито тут вдруге¹¹. Проте накладене В. О. Городцовим тавро, а потім уже й традиція вітчизняної археології виявились у ті роки сильнішими за здоровий глузд і зарубіжні тенденції, причому настільки, що всесвітньоозначує святилище-майдан Бурти біля с. Цветна було знищено будівниками¹².

В таких умовах й проходило становлення III та наступного етапу. Але дані про фігурні монументальні споруди потроху накопичувались і в нашій країні — залишаючись, як правило, непізнаними дослідниками. Так, подібні до раннього Стоунхенджа споруди було розкопано у 40-х роках поблизу м. Степанакерта та сел. Ханлар на Кавказі¹³, а згодом і біля с. Казаровичі під Києвом¹⁴. Десятки аналогів Казаровицького «укріплення» (за визначенням В. А. Круца) проступають на аерофотознімках трипільських поселень та їх околиць¹⁵, і чого було б своєчасно не співставити ці споруди з Буртами та знаними у Центральній Європі ротондами? Дослідження останніх з середини 80-х років набуло пріоритетного статусу, затвердилась думка про їх культово-обсерваторне призначення¹⁶. На виправдання вітчизняній науці, що досі не приділила належної уваги цим надзвичайно важливим пам'яткам, треба зазначити народжену у стінах Інституту археології АН України гіпотезу щодо причин виникнення та поширення таких от споруд: вони забезпечували прадавню «календарну службу» Євразії (особливо північної смуги раннього землеробства індоєвропейської ойкумени), яка проіснувала з кінця V по кінець I тис. до н. е. і відбилась у античних міфах про мандри Аполлона та його жерців¹⁷. Співробітниками цієї ж установи розпочато роботу по виявленню календарів та обсерваторних пристосувань у курганах¹⁸.

Ротонди, без- та підкурганні рови і кромлехи — здебільшого округлі споруди (з астральною, коли це вдається з'ясувати, символікою)¹⁹, хоча серед них трапляються і яйцеподібні, спіральні та більш примхливі фігури. На початок 60-х років були вже опубліковані, але не опізнані дослідниками досить

виразні змієподібні кромлехи навколо поховання 21 Вихватинського ґрунтового могильника²⁰, у курганах №I-II біля с. Усатове під Одесою²¹ та №1 на Константинівському плато під П'ятигорськом²². Визначити їх символіку зовсім неважко: слід лише зіставити із зображеннями на посуді або прикрасах відповідних культур, проте це завдання (та й то лише для кургану №I-II) частково вирішено тільки в останні роки²³. Вдруге — і вже не на передкавказькому, а на пізнотрипільському матеріалі²⁴, ставиться нині питання про «культ бика і змії», висунуте (і не розвинуте археологами) І. В. Синіциним стосовно «курганів з вусами»²⁵. Недавно стала зрозумілою й антропоморфність кургану № 11 групи «Аккермень» I на р. Молочній²⁶. Немало матеріалів фігурних конструкцій залишалось в архівах; на частковій їх публікації у 80-і роки зупинимось нижче.

Підсумовуючи стан вивчення курганів та інших монументальних споруд Південно-Східної Європи напередодні III етапу, слід зазначити, що цей розділ археології пішов ушир, у напрямку накопичення й аналізу речей та поховань. Вітчизняна наука зупинилась тут на розробці культурно-хронологічних та, в меншій мірі, соціально-економічних питань, — і почала суттєво відставати від західноєвропейської та американської археології, що саме через вивчення духовного та технологічного аспектів монументальних споруд прийшла до відкриття надзвичайно високого рівня первіснообщинного ладу. Про той рівень свідчать хоча б такі факти: календарно-обсерваторні можливості Стоунхенджа не вдалось з'ясувати до кінця навіть висококваліфікованим фахівцям з ЕОМ, а підрахунки затрачених на його будівництво зусиль показали, що вони набагато перевищували ті, яких потребує від США космічна програма²⁷. І це — в умовах відсутності експлуатації й примусової праці!

Вже цей приклад (один із сотень відомих) показує, наскільки неефективним є шлях до розуміння сенсу минувшини, на який збочили — попри заклику А. А. Бобринського — вітчизняні дослідники монументальних споруд ще на початку століття. З вибалків цього шляху — необхідного, але все ж таки не головного — не роздивитись вершин. Треба було б йти одночасно кількома науковими напрямками!

III етап

Вважається, що доповідь М. П. Грязнова «Курган як архітектурний пам'ятник», зроблена наприкінці 1960 р. на одному із засідань Відділення історичних наук АН СРСР, започаткувала новий етап у осягненні курганів. Це так, — якщо не зважати на роздоріжжя початку століття та на успіхи зарубіжних колег, які пішли іншим генеральним шляхом. По суті ж, М. П. Грязнов вказав на необхідність приєднатись до того шляху, виправити диспропорцію, яка склалась між вивченням речей і поховань, а з іншого боку — курганного насипу, що майже знищувався як докучлива перепона у здобутті «головних» джерел. Курган ставав, таким чином, ущербним, а на такій нецільній документації аж ніяк не відтворити об'єктивної картини історії.

Підґрунтя головної ідеї М. П. Грязнова про архітектурне оформлення кургану як потойбічного житла²⁸ було підготовлено реконструкцією кургану біля с. Вербівки під Чигирином²⁹. Матеріали для цього А. А. Формозов видобув з публікації А. А. Бобринського, який, до речі, і висловив вперше припущення, що вербівські орнаментовані брили, «може бути, склали стіни житла небіжчика до його смерті»³⁰. Але для нього ця ідея не стала провідною у подальших роботах, націлених на осягнення майданів-святитищ. Показово, що надзавдання нового етапу початку 60-х років не добирало цієї мети — багато в чому вже реалізованої на той час західними науковцями.

III етап розгортався в умовах небагато масових розкопок курганів Південно-Східної Європи, зумовлених меліорацією та іншими новобудовами. Це призвело до залучення техніки: бульдозерів, скреперів. Якість досліджень порівняно з попередніми ручними розкопками значно погіршилась, проте згодом з'явилися чинники, що призвели до суттєвих відкриттів. До цих чинників слід віднести можливість досліджень зі значною кількістю бровок великих курганів, чого в умовах розкопок лопатами зробити не можна: вручну такий курган швидко не розкопати, а бровки довго не встоять. Бульдозерні розкоп-

ки надали також змогу зачистки чималих площин, що через степову пилюку раніше було неможливо. Загалом же, це все полегшило сприйняття будови кургану, він став ніби прозорішим і наближеним до можливостей людських відчуттів.

Останній момент — чи не найважливіший в успішних дослідженнях. Люди, і науковці у тому числі, вивчають лише те, що здатні сприймати, а можливості сприйняття поступово розширюються у взаємозв'язку з досягненням об'єкта ("вживанням" в нього, краще не скажеш!), з практикою його аналізу та фіксування, з теорією його моделювання та синтезу, тобто інтерпретації... Неважко помітити, що I—III етапи досягнення курганів розвивались у напрямі розширення дослідницького сприйняття: спочатку було освоєно речі, доступні побутовому розумінню минувшини; потім до наукових інтересів залучили й поховання — більш відмінні від сучасних уявлень та важчі як у фіксації, так і у збереженні фактів; зараз освоюються споруди, невластиві сучасній культурі та ще й практично не підлягаючі збереженню, доступні для вивчення здебільшого у графічних моделях, тобто у кресленнях. Неважко помітити й те, на чому було зроблено наголос у передмові статті: розмежування етапів досить умовне, вони проступають лише в тенденціях. Так, властиве минулому століттю створення речей продовжується і понині: до них лише у середині 50-х років було залучено стели й вози, наприкінці 60-х — вироби з охри, на початку 80-х — так звані маски. Не можна сказати, щоб жодна з таких речей не траплялась у десятиках, а то й сотнях розкопаних до цього курганів: на фотографіях залишилися невпізнані тодішніми археологами стели, а більш крихкі речі було, мабуть, знищено при розчистці або ж не зафіксовано. Тож чи слід дивуватись, що й досі здебільшого знищуються, належним чином не фіксуються, не розуміються насипи? Дивуватись не слід, а от зживати цей рудимент I—II етапів — конче потрібно! Бо ведеться про долю таких духовних скарбів, які ми й оцінити зараз не можемо.

Протягом 60-х років починання М. П. Грязнова — зроблене здебільшого на матеріалах південно-сибірських курганів з великою кількістю досить виразних кам'яних та дерев'яних конструкцій — не приживалось у Південно-Східній Європі. Стимульована новобудовами, археологія переживала тут повільно могили і речей, вона ледве встигала розробляти — досить-таки впевнено, якісно — ідеї, закладені В. О. Городцовим, висувані В. М. Даниленком, О. Ф. Лагодовською, М. Я. Мерпертом.

Новобудувчий бум, безперечно, зміцнив степову археологію, але разом з тим і традиції I—II етапів — консервативних, все більше відстаючих від науково-культурних новацій Заходу. В таких умовах непомітно пройшло повідомлення про кам'яну викладку зрубного часу між курганами № 1 та № 3 біля с. Баштанівка на Одешині, обриси якої «нагадували частки антропоморфної фігури»³¹ — типологічно близької, до речі, підкурганним спорудам Британії³². Її не згадав у своїй публікації однокультурних стел В. В. Отрощенко³³. При цьому він подав архівний план поєднаних курганів № 7 та № 7а біля с. Кічкас (район Дніпрельстану, розкопки В. А. Грінченка кінця 20-х років) з досить виразними кам'яними конструкціями у вигляді астральних та змієподібних фігур. Неважко було б помітити серед них аналого піктограмам на зрубному посуді, фахівцем з яких вже став на той час В. В. Отрощенко³⁴, але, мабуть, побоюючись відступитись від вкоренилих традицій. Проте міг би хоч послатись на безперечний, виявлений аерофотозйомкою і визначений дослідниками, курган на узвишші Чаш-Тепе, зроблений у вигляді свастики³⁵, що теж нерідко трапляється серед піктограм.

Сміливіше, і тому більш результативно, працювали у 70-х дослідники старожитностей Кавказу. Їх, очевидно, надихали успіхи вивчення обсерваторій та святилища на вірменському пагорбі Мецамор, святилище містило кілька антропо- та зооморфних споруд³⁶. Але й тут нелегко було подолати інертність традицій. Так, при підготовці до публікацій кургану № 1—V біля с. Цнорі (Закавказзя), Ш. Ш. Дедабришвілі описав деталі його яйцеподібності (форму, кам'яну обкладку схилів, піщану пляму вгорі тощо), відзначив і кам'яний «насип у вигляді крил», а також «башту» (вірніше б сказати, друге яйце) між ними, але не здогадався залучити подібні зображення на посуді і

зробити відповідні висновки щодо символіки кургану в цілому; це було зроблено згодом³⁷. І. М. Чеченов таких недоліків уникнув. У складній кам'яній вимостці під курганом біля с. Кишпек (Кабардино-Балкарія) він визначив «місяць-ладдю» (місяць у човні) і навіть зображувальні та інші аналоги³⁸. Загалом треба відзначити, що підкурғанні споруди у вигляді Сонця та Місяця з того часу впевнено визначаються кавказькими археологами³⁹. Подією, ще недооціненою науковцями, стало дослідження дольменів В. І. Марковим. У сполученні їх невеличких отворів з фаллоїдними кам'яними затичками дослідник відкрив символ поєднання жіночого та чоловічого начал, що мав відроджувати небіжчиків⁴⁰. Це відкриття підтвердило раніше зроблене на Україні (відносно жіночих та чоловічих конструкцій у курганах кемі-обинської культури⁴¹, спорідненої дольменній) і передувало виявленню антропоморфних могил інших конструкцій — ямних⁴² та катакомбних⁴³.

IV етап

Зазначені дослідження на Кавказі чимало внесли до ствердження III, не дуже виразного архітектурного етапу. Їх можна було б вважати навіть початком нового етапу, якби І. М. Чеченов пов'язав із зображеннями на посуді та у будові кургану ще й поховання (дерев'яна гробниця якого, на нашу думку, уособлює «дерево життя», що проростає з «місяця-ладді») або, щоб блискуче дослідження В. І. Марковина забезпечувалось виразними речами і насипами. Отоді міг би відбутись синтез особливостей, притаманних I—III етапам, і той синтез означав би початок IV етапу⁴⁴. Він якісно відмінний від трьох попередніх — бо завершує, нарешті, розширення дослідницького сприйняття і вперше надає археологам цільне джерело (речі + могили + насипи), стає базою для поглиблення сприйняття, до просування вже не від форми до змісту, а від змісту до суті.

Першою пам'яткою, яка задовольняла вимогам IV етапу, стала Висока Могила (курган № 1) біля с. Старосілля Великоолександрівського р-ну Херсонської області. Вона була розкопана у 1972 р. і протягом трьох наступних років графічно реконструйована. Надалі зміни в цю реконструкцію вже не вносились, але інтерпретація продовжувалась, головним чином до 1982 року, не припинено її і понині. Важливою перевіркою стали розкопки курганів № 5 — № 8 (№ 2 — № 4 були розкопані разом з Високою Могилою) та розміщеного за 8 кілометрів Великоолександрівського кургану (1981 р.) — нові матеріали збіглися зі старими, заповнили деякі їхні лакуни. Перевіркою реконструкцій та інтерпретацій стали також дослідження різних авторів у інших районах, де було виявлено у ряді випадків подібні результати⁴⁵. Про них — мова нижче. А зараз зупинимось на методиці дослідження.

Розкопуючи Високу Могилу, протягом ще кількох років ми не звертали належної уваги на жодну з вищевказаних пам'яток, відомих до середини 70-х рр. Проте була зацікавленість до стратиграфії і будови курганів. Її спонукала знахідка 1971 р. антропоморфного, промазаного тванню майданчика на верхівці однієї з досипок кургану № 1 біля с. Першоконстантинівка поблизу Перекопа⁴⁶. Тож, розкопуючи наступного року найбільший (9,65×84×200 м) курган Херсонщини, було складено детальні кресленики плану та нечуваної на той час кількості (10) розрізів. Тут вперше було запроваджено регулярну фіксацію всіх шарів і прошарків — і будівельних (насилів, досипок, підсипок), і конструктивних (ядрищ, панцирів, промазок тощо — з яких складаються перші). Ця проста, здавалося б, новація значно підвищила якість реконструкцій: з'явилась можливість відтворити не тільки зовнішні обриси фігурних досипок, але й їх внутрішні символічні деталі: знак Місяця — у п'ятій, Тельця — у шостій, Сонця — у сьомій зовнішньо-округлих досипках та ін.

Постало питання про методику реконструкцій та перевірок таких дуже відповідальних здобутків. Раніше це питання не виникало: досить було перпендикулярно опустити дві точки з кінців кожного шару, прокресленого на однісінькому розрізі, а потім ті точки поєднати за допомогою циркуля або від руки. Вважалось, що це і є реконструкція нижньої границі насипу чи то досипки — бо ж кургани уявлялись зовні частками сфери або ж конусами. Але коли на план шарів Високої Могили було нанесено точки не з одного спро-

п'єного, а з 10 небувалої деталізації розрізів, — то не по двох уже, а по 20 й більше точках виявились поряд з округлими 8-подібні (антропоморфні, як з'ясувалось) обриси та інші фігури (див. вище про п'яту — сьому досипки); їх-то і слід було перевірити... Не вдаючись у перипетії пошуку, скажемо лише одне: жадана методика була залучена з арсеналу геодезії та геоморфології, які вже давно розробили питання співвідношення розрізів та планів, реконструкцій останніх на підставі перших. Ключ до цієї методики вказано у нижченаведених працях⁴⁷. Але треба застережити, що й ці технічно забезпечені, математизовані науки не мають самовідкриваючих ключів, що й вони ставлять на перший план око і розум дослідника — його професіоналізм та ступінь осягнення об'єкта⁴⁸.

Дослідження будови Високої Могили та сусідніх курганів розкрило таку картину.

Найдавніша серед цих пам'яток — Висока Могила була започаткована носіями середньостогівської культури. Вони перекрили найперше поховання 19 хижою, яку підпалили перед зведенням первинного насипу. У будові його першої досипки простежено заміну ідеї потойбічного житла на більш складну космогонічну ідею; надалі такі співіснували з космологічними. А вказану заміну було стимульовано прийдешніми племенами, представників яких виявлено у основі Великоолександрівського кургану. Докуро-аракське та пізньотрипільське поховання 24 і 23 оточили тут і кромлехом з символікою Всесвіту, Сонця та зодіаку. II, антропоморфний, кромлех збудували навколо найдавнішого кемі-обинського поховання 7, обряд якого синтезував два попередніх. Теж синтезне, але нижньомихайлівського типу поховання 15 у кромлесі здійснили на верхівці досипки 2 Високої Могили. Кромлех навколо ранньоямного (генетично пов'язаного з попереднім середньостогівським) поховання 3 започаткував курган №4. Почалось співіснування населень ямної та кемі-обинської культур. Останнє зробило у Високій Могилі поховання 3 і перекрило його антропоморфною досипкою 3. Наступна досипка 4 над ранньоямним похованням 7 наслідувала її будову і зовнішність. У той же час було закладено антропоморфні кургани № 6 і № 3, всі наступні досипки яких пізньоямного (а у № 3 і ранньокатакомбного) періоду повторювали один (?) і той же образ. А курган № 4 уже за ранньоямного періоду було зайнято новою, прийдешньою з Закавказзя групою населення — уперше тут виявленого і названого «старосільським типом алазано-беденської культури»⁴⁹. Зазначимо, що це був уже другий (після основного поховання 24 Великоолександрівського кургану) прихід звідти.

Розвиток обрядності Високої Могили між тим продовжувався. Досипка 5 над кемі-обинським похованням 4 була зроблена у вигляді зростаючого Місяця. А досипка з символікою Тельця перекрила ямне поховання 5. Витоки цього символу простежено у досипках 2—4 Великоолександрівського кургану 9, їх було зведено над похованнями ямної культури, яка вже зазнала впливу старосільського типу. Його активізація призвела, очевидно, до порушення прадавнього союзу «ямників» і «кемі-обинців» та витіснення останніх (у всякому разі ховати вони тут перестали). Утворення «ямно-старосільського» союзу племен було відзначено найвеличнішою досипкою 7 Високої Могили над першим тут похованням 8. Досипці було надано вигляду хрестовидного Сонця з 12 дорогами-проміннями, спрямованими на зірки зодіаку. Вона слугувала для календарних спостережень, але разом з тим втілювала ідею переїзду небіжчика (на возі, яким перекрили могилу) від зими-смерті до весни-воскресіння. Ту ідею було приурочено до початку походу зазначеного союзу племен у бік Закавказзя — на батьківщину «старосільців» (за рядом ознак — хурритів), куди приблизно у цей час докотилось відлуння північних походів шумеро-аккадських царів Саргона I та Нарамсіна. Похід та повернення з нього (ямне і старосільське поховання 12 та 10 під досипкою 8) стали рубежем ранньо- та пізньоямного періодів (Михайлівка II—III) Нижнього Подніпров'я та інших областей Південно-Східної Європи.

Обмежимося цим фрагментом, реконструйованої завдяки осягненню курганів, історії. Він уже досить засвідчений у науковій літературі⁵⁰; через не-

стачу місця ми не наводимо, а лише означаємо міфотворчість населення (див. також нижче).

Вже перші публікації 1975—1984 рр. Старосільських та інших фігурних курганів Нижнього Подніпров'я стимулювали пошук подібних фактів і в інших місцях. При цьому посилення на вищевказані публікації робилось сторожко й не завжди⁵¹, бо започаткувавши IV етап осягнення курганів, ці матеріали опинились під значним тиском захисників I—III етапів. (При всій своїй повазі до традицій мушу сказати про це — і для історіографії, і для зміцнення позицій новаторів). Тому цілком зрозуміло, що перспективний напрямок укоренився спочатку на периферії, а потім уже став приживатись і в центрі — у київському Інституті археології АН України. Показовий приклад багаторічної роботи В. В. Отрошенка, С. Ж. Пустовалова та Ю. Я. Рассамкіна над реконструкцією пізньокатакомбного святилища біля с. Виноградне на р. Молочній, які намагаються не посилатись при цьому на аналогічні конструкції 7—10 доісок Високої Могили і винайти власну методику⁵². Загалом таке обособлення й гальмування спільної справи — не на користь науки, але з оглядом на розробку методики дослідження курганів та перевірки об'єктивності реконструкцій має й позитивні моменти. А за цей час зусиллями археологів Одеси та Дніпропетровська склались вже школи нового, синтезного (IV) етапу осягнення курганів. Значним внеском стали публікації В. Г. Петренком та Л. В. Суботіним фігурних конструкцій, здобутих розкопками не тільки останніх, але й 20—40-х років, коли ті конструкції фіксувались, накопичувались у архівах, але не розумілись⁵³. Важливо, що найдавніші кургани Одещини будувались із застосуванням каміння (і тому чітко фіксуються й потребують порівняно простих реконструкцій) та ще й при участі пізньотрипільського населення з його багатющою зображувальною традицією (яку можна ефективно використовувати при розшифровці обрисів і символіки фігурних курганів). Дніпропетровська школа на чолі з І. Ф. Ковальовою та А. В. Андросовим поки що повторює (успішно, але без посилок — побоюючись, мабуть, консервативного центру) той шлях, який вже пройдено у 1971—1981 рр. при дослідженні Першокоптягинівського, Старосільських та інших курганів пониззя Дніпра. Проте можливості опублікування таких розробок у Дніпропетровців вищі⁵⁴; кияни значно відстають від них у введенні до наукового обігу всебічних матеріалів.

Попри успіхи у освоєнні насипів та (слабкіше) їх взаємозв'язків з похованнями і деяким інвентарем, намітився ступінь, який ніяк не відважаться переступити вчені зазначених шкіл. Вони все ще роблять акцент на архітектурі курганів, тоді як вона — лише аспект синкретичної культури первісного ладу з міфологічністю його світосприйняття, де «міфом служать і дієства, і речі, і мова, і побут»⁵⁵. Характерно, що на традиційних джерелах — речах, похованнях і навіть деяких деталях будови курганів — з'ясування міфотворчості степового населення доби бронзи вже розгорнулось. Не занурюючись у історіографію цього напрямку, відзначу лише те, що виник він наприкінці минулого століття, на III — початку IV етапу набув уже значного авторитету завдяки публікаціям Б. О. Рибаківа, А. А. Формозова, О. Ю. Кузьміної та інших. Від цих робіт⁵⁶ і розпочався⁵⁷ вищевказаний напрямок. А реконструкція міфотворчості Старосільських та інших курганів відштовхується від будови і семантики насипів, а тому й опинилась на узбіччі генерального напрямку. Висновки про спорідненість цих пам'яток з міфологічною системою арійської «Рігведи» сприймаються археологами важко, бо джерелознавчу основу вдається друкувати із запізненнями і уривками, про монографію можна лиш мріяти.

Як би там не було, а наявні матеріали призвели до гіпотез: про належність жерців — будівників курганів до індоєвропейської, а потім арійської «служби зв'язків» — екологічних і суспільних⁵⁸; існування прямих зв'язків аріїв Подніпров'я з хурритами Закавказзя та цивілізаціями Месопотамії⁵⁹, звідкіля до арійської культури було залучено «Поему про Гільгамеша» (яка зіграла, може, не останню роль у формуванні «Рігведи»⁶⁰); наявність у Південно-Східній Європі центрів (Старосільського та ін.), де було започатковано міфи

і гімни «Рігведи», упорядковані потім вже в Індії⁶¹; про залишення арійських традицій (і, безсумнівно, населення) за кімерійських та скіфських часів⁶².

Розробка цих гіпотез здатна успішно довершити IV етап осягнення курганів і, головне, поглибити історію Південно-Східної Європи з кінця II до середини III (а то й IV) тис. до н. е. Методика розробки передбачає, перш за все, розшифровку відображених у курганах міфів та зіставлення їх з історично (писемно) засвідченими.

Примітки

¹ Спицын А. А. Скифо-сарматские курганы Крымской степи // ИТУАК.— Симферополь, 1918.— № 54.— С. 172, 181.

² Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губ. в 1901 г. // Труды XII АС.— М., 1905.— Т. I.— С. 178.

³ Бобринский А. А. Отчет по исследованию майдана у с. Цветна // ОАК-1896.— СПб., 1898.— С. 213—218; Исследования в Чигиринском уезде Киевской губ. в 1907 г. // ИАК.— СПб., 1910.— Вып. 35.— С. 53—56.

⁴ Хокинс Дж., Уайт Дж. Разгадка тайны Стоунхенджа.— М., 1973; Хокинс Дж. Кроме Стоунхенджа.— М., 1977.

⁵ Вуд Дж. Солнце, Луна и древние камни.— М., 1981.— С. 63—75.— Рис. 3.7, 3.8, 8.3.

⁶ Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte.— München, 1974.— В.— III.— Taf. 413—418, 421—422, 548, 582, 610—618.

⁷ Lexikon früher Kulturen.— Leipzig, 1984.— В. 1.— S. 135.

⁸ Стингл М. Поклоняющиеся звездам.— М., 1983.

⁹ Braj W., Trump D. A dictionary of Archeology.— London, 1970.— P. 104—106.

¹⁰ Editorial // Antiquity.— London, 1987.— V. 61.— № 231.— P. 7—8.

¹¹ Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // МАСП.— Одесса, 1970.— Вып. 6.— С. 70, 71; Шилов Ю. О. Залишки воів у курганах ямної культури Нижнього Подніпр'я // Археологія.— 1975.— Вып. 17.— С. 55; Шилов Ю. О., Погарська Т. П. Міфи з берегів Дніпра та Інду // Людина і світ.— К., 1982.— № 4.— С. 28—34; Шилов Ю. А. Мать-Земля: Истоки и реалии образа // Поэзия.— М., 1987.— С. 153—158.

¹² Дякую за інформацію Д. С. Раєвському, який збирався, але не встиг дослідити Бурти.

¹³ Гуммель Я. И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана // КСИИМК.— М.— Л., 1948.— Вып. XX.— С. 16, 23, 24.— Рис. 6, 10.

¹⁴ Круц В. А. Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 111—117.— Рис. 48—50.

¹⁵ Шишкин К. В. Применение аэрофотосъемки для исследования археологических памятников // СА.— 1966.— №3.— С. 116—121; Шишкин К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 72—78.— Рис. 2, 2—5, 11; 3, 1—4, 7—8; 4, 1, 4.

¹⁶ Weber Z. Astronomische Orientierung des Rondells von Tesetice-Kyjovice, Bez. Znojmo // Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur.— Wien, 1968.— S. 313—322; Podborský V. Tesetice-Kyjovice 4/ Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou.— Brno, 1988. Та ін.

¹⁷ Шилов Ю. А. Пришельцы? —Пракосмонавты! // Природа.— М., 1989.— № 6.— С. 81—83; Шилов Ю. А. Космические тайны курганов.— М., 1990.— С. 101—110.

¹⁸ Чмыхов Н. А. К семантике орнаментальных схем катакомбной керамики // Некоторые вопросы археологии Украины.— К., 1977.— С. 14—31; Дворянинов С. А. Энеолитические календари на Юге Европейской части СССР // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя.— К., 1980.— С. 42—52; Шилов Ю. О. Обсерваторії та календарі у курганах Нижнього Подніпр'я III—II тис. до н. е. // Нариси з історії природознавства і техніки.— К., 1981.— Вып. 27.— С. 38—42 та ін.

¹⁹ Мещанинов И. И. Кромлехи // ИГАИМК.— 1930.— Вып. III — Т. VI.

²⁰ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья // МИА.— 1961.— № 84.— С. 148, 149.— Рис. 35.

²¹ Лагодовська О. Ф. Розкопки Усатівського кургану I—II 1940 р. // НЗІА.— 1946.— Кн. 2.— С. 38—54.

²² Марковин В. И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.) // МИА.— 1960.— № 93.— С. 54.— Рис. 19, 6.

²³ Субботин Л. В., Петренко В. Г. Об архитектуре усатовских курганных сооружений // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 34—40.

²⁴ Там же.— С. 30—33.— Рис. 1, 3—9; 5: 3.2, 4, 5.3.

²⁵ Синицын И. В. Памятники предскифской эпохи в степях Нижнего Поволжья // СА.— 1948.— Вып. X.— 158.— Рис. 23.

²⁶ Вязьмитина М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Ажкермень» // АП УРСР.— 1960.— Т. VIII.— С. 116—117.— Рис. 87; Шилов Ю. А. «Грот быка» по материалам древнейших курганов // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 13.— Рис. 3, 3, 6.

²⁷ Хокинс Дж., Уайт Дж. Указ. соч.— С. 88—104.

²⁸ Грязнов М. П. Курган как архитектурный памятник // Тез. докл. на засед. Отд. ист. наук АН СССР, посвященных итогам полевых исследований в 1960 г. Института археологии и Института этнографии.— М., 1961.— С. 22—25.

²⁹ Формозов А. А. Изображения на плитах кремля из кургана у с. Вербовки (в связи с наскальными изображениями Каменной Могилы) // КСИА АН УССР.— К., 1956.— Вып. 5.— С. 71—74.

³⁰ Бобринский А. А. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губ. в 1905 г. // ИАК.— СПб., 1906.— Вып. 20.— С. 11—15.

³¹ Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Указ. соч.— С. 71.

³² Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte...— Taf. 610—612.

³³ Отроченко В. В. О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.— К., 1982.— С. 5—18.

³⁴ Отроченко В. В. Элементы образительности в искусстве племен срубной культуры // СА.— 1974.— № 4.— С. 72—80.

³⁵ Рапорт Ю. А., Трудновская С. А. Курганы на возвышенности Чаш-Тепе // Кочевники на границах Хорезма.— М., 1979.— С. 153.

³⁶ Хандазян Э. В., Мкртчян К. А., Парсамян Э. С. Мецамор.— Ереван, 1973

³⁷ Дедабришвили Ш. Ш. Курганы Алазанской долины.— Тбилиси, 1979.— С. 19—24.— Табл. IV, XI; Шилов Ю. А. Космические тайны курганов.— М., 1990.— С. 46—50.— Рис. 4.

³⁸ Чеченов И. М. Богатые захоронения в кургане раннебронзового века у сел. Кишпек в Кабардино-Балкарии // Северный Кавказ в древности и в средние века.— М., 1980.— С. 15—33.

³⁹ Там же.— С. 27, 40 та ін.

⁴⁰ Марковин В. И. Дольмены Западного Кавказа.— М., 1978.— С. 212.

⁴¹ Шилов Ю. О. Перший та четвертий Старосільські кургани // Археологія.— 1977.— Вип. 22.— С. 51.— Рис. 2, дос. 3; Шилов Ю. О., Погарська Т. П. Вказ. праця.— С. 30, 34; Шилов Ю. А. Древнейшие курганы и мифотворчество // Македонски фолклор.— Скопје, 1987.— Год. XX.— Бр. 39, 40.— С. 50.— Рис. 2.

⁴² Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в Северном Приазовье // СА.— 1985.— № 2.— С. 228, 230.— Рис. 3.

⁴³ Николаева Н. А., Сафронов В. А. Древнейшая катакомбная культура Северного Кавказа и проблема появления катакомбного обряда в Восточной Европе // Катакомбные культуры Северного Кавказа.— Орджоникидзе, 1981.— С. 13, 14.— Рис. 9—11; Шилов Ю. А. Древнейшие курганы и мифотворчество...— С. 52.— Рис. 6.

⁴⁴ Шилов Ю. А. О перспективах исследования степных курганов (III—II тыс. до н. э.) // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова.— Омск, 1987.— С. 113—116.

⁴⁵ Шилов Ю. О. Перший та четвертий Старосільські кургани...— С. 48—65; Шилов Ю. О. Обсерваторії та календарі у курганах Нижнього Подніпров'я III—II тис. до н. е....— С. 38—42; Шилов Ю. А. Календарная символика и хронология кеми-обинских погребений из кургана №1 у с. Староселье // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 29—38; Шилов Ю. А. Памятники старосельского типа (археологические источники и историческая интерпретация) // Хронология памятников эпохи бронзы Северного Кавказа—Орджоникидзе, 1982.— С. 105—120; Шилов Ю. А. «Грот быка»...— С. 5—14; Шилов Ю. А. Древнейшие курганы и мифотворчество...— С. 48—61; Шилов Ю. А. Космические тайны курганов...

⁴⁶ Шилов Ю. О. Залишки возів у курганах...— С. 55.

⁴⁷ Шилов Ю. О. Найстародавніші монументальні споруди на території України // Нариси з історії природознавства і техніки.— К., 1984.— Вип. 30.— С. 29—34; Чмихов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів.— К., 1989.

⁴⁸ Спиридонов А. И. Основы общей методики полевых геоморфологических исследований и геоморфологического картографирования.— М., 1970.— С. 1 та інші.

⁴⁹ Шилов Ю. О. Залишки возів у курганах ямної культури...— С. 1; Шилов Ю. А. Памятники старосельского типа (археологические источники и историческая интерпретация)...; Шилов Ю. А. Об исторической интерпретации памятников старосельского типа // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Республ. конфер. (Одеса, жовт. 1989).— К., 1989.— С. 259—260.

⁵⁰ Див. посилання 11 та 45.

⁵¹ Петренко В. Г. Архитектурные особенности некоторых курганов Усатово // Материалы

по археологии Северного Причерноморья.— К., 1983.— С. 22—32; Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984.— С. 11, 12; Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в Северном Приазовье // СА.— 1985.— №2.— С. 230.

⁵² Шилов Ю. О. Перший та четвертий Старосільські кургани...— Рис. 2; Шилов Ю. А. Древнейшие курганы и мифотворчество...— Рис. 4, 9; Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Портреты прошлого // Знание — сила.— М., 1983.— № 8.— С. 36—38; Пустовалов С. Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільності // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 66; Чмыхов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Вказ. праця.— Рис. 5.

⁵³ Петренко В. Г. Указ. соч.; Субботин Л. В.; Петренко В. Г. Указ. соч.

⁵⁴ Ковалева И. Ф., Андросов А. В., Шалобудов В. Н., Шахров Г. И. Исследование курганов группы «Долгой могилы» у с. Терны в Приорелье // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья.— Днепропетровск, 1987.— С. 9, 10; Ковалева И. Ф., Андросов А. В., Шалобудов В. Н., Мартюшенко Д. В. Курганы эпохи бронзы степного Правобережья Днепра // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1989.— С. 12, 13; Андросов А. В. Курган с антропоморфной конструкцией из района с. Кисличеватая // Там же.— С. 45—50 та ін.

⁵⁵ Фрейденберг О. М. Миф и литература древности.— М., 1978.— С. 28 та ін.

⁵⁶ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1975.— № 1—2.— С. 24—46, 13—33; Формозов А. А. О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья // СЭ.— 1965.— №6.— С. 177—182; Кузьмина Е. Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей // ВДИ.— 1974.— № 4.— С. 68—87.

⁵⁷ Чмыхов Н. А. Указ. соч.; Крылова Л. П. Керносовский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 36—46; Гудкова А. В., Черняков И. Т. Ямные погребения с колесами у с. Холмское // Древности Северо-Западного Причерноморья.— К., 1981.— С. 38—50; Ковалева И. Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов.— Днепропетровск, 1983 та ін.

⁵⁸ Шилов Ю. А. Пришельцы? — Пракосмонавты!...; Шилов Ю. А. Космические тайны курганов.— М., 1990.— С. 101—117 та ін.

⁵⁹ Шилов Ю. А. Памятники старосельского типа...; Об исторической интерпретации памятников старосельского типа...; Космические тайны курганов...— С. 173—209.

⁶⁰ Шилов Ю. О. «Епос про Гільгамеша» на пам'ятках Північного Приазов'я ХХІІ ст. до н. е. // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства.— К., 1989.— С. 153. 154; Шилов Ю. А. К истории племен катакомбной культуры // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности.— Запорожье, 1990.— С. 110—112.

⁶¹ Шилов Ю. А. Древнейшие курганы и мифотворчество...; Шилов Ю. А. Проблема формирования ариев в свете обрядов Мариупольского, Старогороженского и др. могильников // Проблемы древней истории Северного Прикаспия.— Куйбышев, 1990.— С. 89—91; Шилов Ю. А. Космические тайны курганов...— С. 110—254.

⁶² Шилов Ю. А. Об арийских традициях «Исконной Скифии» // Скифосибирский мир.— Кемерово, 1989.— Ч. 1.— С. 100—105.

Ю. А. Шилов

НОВЫЙ ЭТАП АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ОСВОЕНИЯ КУРГАНОВ ЭНЕОЛИТА — БРОНЗЫ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В дискуссионной форме излагается историография освоения курганов, которая — по мнению автора — переживает ныне IV этап, начатый исследованием в 1972—1981 гг. курганов у с. Староселье Великоалександровского р-на Херсонской области. До этого были пройдены: I — вещеведческий этап (пополнения, прежде всего, музейных коллекций); II — культуроведческий этап (начатый в первые годы XX в. исследованиями В. А. Городцова в Харьковской губ.); III — архитектуроведческий этап (заявленный докладом М. П. Грязнова в 1960 г.). На этих этапах были освоены, в основном, различные категории инвентаря, погребения, курганные насыпи. IV — этап синтеза трех предыдущих, начало освоения кургана как целостного источника.

Освоение заключается, главным образом, в расшифровке мифотворчества строителей курганов. Последующее сопоставление этих мифов с исторически засвидетельствованными (записанными) способно существенно историзировать археологию Юго-Восточной Европы, углубить ее историю с киммерийского (конец II тыс. до н. э.) до начала арийского времени (середина III — середина IV тыс. до н. э.).

В заключение выдвигается ряд гипотез, порожденных началом IV этапа освоения курганов и конкретизирующих основное направление вышеуказанной историзации.

A NEW STAGE OF THE ARCHAEOLOGICAL STUDY OF BARROWS THE ENEOLITHIC-BRONZE AGE IN SOUTH-EASTERN EUROPE

The paper presents a disputable view of the author concerning historiography of the study of barrows which endures now the 4th stage beginning with the study of barrows near vil. Staroselie, Velikoaleksandrovsky district, Kherson Region (1972—1981). The preceding stages were as follows: the 1st stage, the study of things (replenishment of museum collections); the 2nd stage, the study of culture (it was initiated early in the 20th cent. by V. A. Gorodtsov in the Kharkov province); the 3d stage, the study of architecture (it was claimed by the report made by M. P. Gryaznov in 1960). Those three stage were devoted, mainly, to the study of various categories of tools, burials, burial mounds. The 4th stage is a synthesis of three previous stages, an onset of the study of a barrow as an integral source.

The study consists mainly in interpretation of myth-creation of the barrow builders. The following comparison of those myths with historically witnessed (recorded) data is able to historize essentially archaeology of South-Eastern Europe, to make an insight into its history from the Cimmerian (end of the 2nd millennium B. C.) to the Aryan age (mid of the 3d — mid of the 4th millennia B. C.).

Some hypotheses are put forward as engendered by the onset of the 4th stage of the study of barrows and concretizing a basic trend of the above mentioned historization.

Одержано 10.02.1991

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КУРГАННИХ СПОРУД

Ю. Я. Рассмакін

У статті розглянуті складні питання реконструкції первісного вигляду курганів та використання цих реконструкцій при вивченні широкого спектру проблем духовної культури стародавнього степового населення. Акцентується увага на значення якісних, добре аргументованих першоджерел.

Альтернативи погляду на кургани як на складні культові споруди, які зберегли інформацію про світогляд первісного населення, не існує. В наш час, мабуть, не знайдеться професійних дослідників, які б ставили під сумнів необхідність і важливість тих питань, про які пише Ю. О. Шилов, в тому числі і можливість відтворення певних міфологічних сюжетів. Дискусію на цю тему необхідно було б розглянути в науковій літературі раніше, поки вона не набула ще того популістського спрямування, яке зараз їй притаманне завдяки численним слабо обґрунтованим роботам в різних літературних та науково-популярних виданнях.

Зміст проблеми не в її постановці, а в тих методах та наукових засадах, на яких ґрунтується її рішення. Треба віддати належне Ю. О. Шилову за наполегливість та бажання довести цікаві гіпотези, в основі яких лежить в цілому ненова ідея реконструкції на археологічному матеріалі та текстів «Рігведи» міфотворчості первісного населення, яке проживало в причорноморських степах в епоху енеоліту — бронзи. Основним елементом цієї комплексної роботи вважається форма і семантика насипів над похованнями. Саме це найчастіше стає темою гострих суперечок. Останні мають об'єктивну основу, оскільки пов'язані з недосконалістю методики розкопок, фіксації, не-

© Ю. Я. РАССАМАКІН, 1992

«АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

121

31-629в